

विभाग चौथा:

संसाधन विवाद आणि संघर्ष

-
- 4.1 कृष्णानदी पाणी विवाद (Krishna Water Dispute)
 - 4.2 गंगानदी पाणी विवाद (Ganga Water Dispute)
 - 4.3.सरदार सरोवर प्रकल्प: मदत, भरपाई व पुनर्वसन (Sardar Sarovar Project)
 - 4.4 चांदोली धरण प्रकल्प: मदत, भरपाई व पुनर्वसन (Chandoli Dam Project)
-

4.1 कृष्णानदी पाणी विवाद (Krishna Water Dispute)

कृष्णा नदी ही गंगा, गोदावरी आणि ब्रह्मपुत्रा नंतर भारतातील चौथी सर्वात मोठी नदी आहे. नदी सुमारे 1,400 किमी लांब आहे. नदीला कृष्णवेणी असेही म्हणतात. हे महाराष्ट्र, कर्नाटक, तेलंगणा आणि आंध्र प्रदेशसाठी सिंचनाचे प्रमुख स्रोत आहे.

कृष्णा नदीचा उगम

कृष्णा नदीचा उगम महाराष्ट्र राज्यात सुमारे 1,300 मीटर उंच असलेल्या महाबळेश्वर घाटात होतो. ही भारतातील सर्वात लांब नद्यांपैकी एक आहे. कृष्णा नदी महाराष्ट्रात 282 किमी वाहते. हे जगातील सर्वात योग्य जिरायती खोरे आहे कारण पाण्याच्या उपलब्धतेमुळे कृष्णा खोऱ्यातील 75.6% क्षेत्र लागवडीखाली आहे. पश्चिमेला महाराष्ट्रातील सातारा जिल्ह्याजवळील महाबळेश्वर हे नदीचे उगमस्थान आहे आणि आंध्र प्रदेशातील हमसालादेवी हे या नदीचे टोक बंगालच्या उपसागरात आहे. तेलंगणा राज्यात प्रवेश करण्यापूर्वी ते कर्नाटक राज्यातून वाहते.या नदीचा डेल्टा हा भारतातील सर्वात सुपीक प्रदेशांपैकी एक आहे आणि विजयवाडा हे कृष्णा नदीच्या काठावरील सर्वात मोठे शहर आहे.

कृष्णा नदी कोणत्या- कोणत्या राज्यातून वाहते?

ही नदी महाराष्ट्रातील महाबळेश्वर येथून कर्नाटक, तेलंगणा आणि आंध्र प्रदेश या राज्यांतून समुद्राला मिळते. कृष्णा खोरे 258,948 किमी क्षेत्रात पसरलेले आहे जे देशाच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या सुमारे 8% आहे. हे मोठे खोरे कर्नाटकात 113,271 km², तेलंगणा आणि आंध्र प्रदेशात 76,252 km² आणि महाराष्ट्रात 69,425 km² व्यापते.

कृष्णा नदीच्या उपनद्या

कृष्णा नदीची सर्वात मोठी उपनदी तुंगभद्रा नदी आहे, जिचे 71,417 किमीचे निचरा खोरे आहे, जे सुमारे 531 किमी चालते, परंतु सर्वात लांब उपनदी भीमा नदी आहे, जी एकूण 861 किमी चालते. कृष्णा नदीच्या उपनद्या तुंगभद्रा नदी आहेत. मालाप्रभा नदी, घटप्रभा, येरळा नदी, वारणा नदी, बिंदी नदी, मुशी नदी, कोयना नदी, भीमा नदी, कुंडली नदी आणि दूधगंगा नदी या इतर उपनद्या आहेत.

कृष्णा पाणी विवाद न्यायाधिकरण Krishna Water Disputes Tribunal (KWDT)

भारत सरकारने 10 एप्रिल 1969 रोजी आंतरराज्यीय नदी जल विवाद कायदा - 1956 च्या तरतुदीनुसार कृष्णा आणि गोदावरी नद्यांच्या नदी खोऱ्यातील राज्यांमधील नदीच्या पाण्याच्या वापराच्या विवादांवर निर्णय घेण्यासाठी एक सामाईक न्यायाधिकरण स्थापन केले. कॉमन ट्रिब्युनलचे अध्यक्ष श्री आर एस बचावत हे अध्यक्ष होते आणि श्री डी एम भंडारी आणि श्री डी एम सेन सदस्य होते. कृष्णा नदी खोऱ्यातील राज्ये महाराष्ट्र, कर्नाटक आणि जुने आंध्र प्रदेश या राज्यांनी जलद निकालाचा आग्रह धरला कारण कृष्णा खोऱ्यात सिंचन प्रकल्प उभारणे अधिक सोयीचे झाले होते. म्हणून कृष्णा पाणी विवाद न्यायाधिकरण (KWDT) ची कार्यवाही प्रथम स्वतंत्रपणे घेण्यात आली आणि त्याचा अंतिम निकाल 27 मे 1976 रोजी भारत सरकारला सादर करण्यात आला.

कृष्णा नदी ही द्वीपकल्पीय भारतातील दुसरी सर्वात मोठी नदी आहे. हे महाराष्ट्रातील महाबळेश्वर जवळ उगम पावते आणि महाराष्ट्रात 303 किमी, उत्तर कर्नाटकच्या रुंदीतून 480 किमी आणि बंगालच्या उपसागर 1300 किमीचा उर्वरित प्रवास तेलंगणा आणि आंध्र प्रदेशात करते.

नदीचे खोरे $257,000 \text{ km}^2$ आहे. महाराष्ट्र, कर्नाटक आणि आंध्र प्रदेश राज्ये अनुक्रमे $68,800 \text{ km}^2$ (26.8%), $112,600 \text{ km}^2$ (43.8%) आणि $75,600 \text{ km}^2$ (29.4%) योगदान देतात.

KWDT I पुरस्कार

बचत आयोगाने (KWDT I) या प्रकरणाचा तपशीलवार विचार केला आणि 1973 मध्ये अंतिम निवाडा दिला. न्यायाधिकरणाने आपल्या आधीच्या अहवालात योजना अ आणि योजना ब या दोन योजनांचा तपशीलवार उल्लेख केला होता, तर अंतिम निवाड्यात फक्त योजना A आणि योजना B यांचा समावेश होता. योजना A 75% अवलंबून असलेल्या उपलब्ध पाण्याच्या विभाजनाशी संबंधित आहे, तर योजना B ने अतिरिक्त पाणी वाटून घेण्याच्या मार्गाची शिफारस केली आहे. सरकारने 31 मे 1976 रोजीच्या आपल्या असाधारण राजपत्रात हा पुरस्कार प्रकाशित करण्यासाठी आणखी तीन वर्षे घेतली. त्याबरोबर KWDT चा अंतिम पुरस्कार (योजना A) तीन राज्यांवर बंधनकारक झाला. KWDT ने आपल्या पुरस्कारामध्ये प्रत्येक राज्याचा नेमका वाटा स्पष्ट केला आहे. वितरणासाठी उपलब्ध पाण्याचे एकूण प्रमाण 2060TMC असल्याचे 75% विश्वासाहर्तेवर आधारित हा पुरस्कार आहे. हे खालीलप्रमाणे तीन राज्यांमध्ये विभागले गेले.

महाराष्ट्र	560 TMC
कर्नाटक	700 TMC
तेलंगणा आणि आंध्र प्रदेश	800 TMC
एकूण	2060 TMC

वरील व्यतिरिक्त, KWDT-च्या खंड V मध्ये नमूद केल्यानुसार, 2060 TMC एकूण वाटपांपैकी वाटप केलेल्या पाण्याचा कालबद्ध वापराच्या अधीन अनुक्रमे 25, 34 आणि 11 TMC मर्यादेपर्यंत राज्यांना पुनर्जन्म/परतावा प्रवाह वापरण्याची परवानगी देण्यात आली. पुढे, न्यायाधिकरणाने राज्यांना त्यांच्या योजनांनुसार कोणत्याही प्रकल्पासाठी त्यांच्या वाटप केलेल्या पाण्याचा वाटा वापरण्याची परवानगी दिली आहे. KWDT-1 च्या अंतिम आदेशातील कलम V आणि VII नुसार, एखादे राज्य कॅरी ओव्हर स्टोरेज सुविधेचा वापर करून कोणत्याही जलवर्षात (पाणी वर्षाची कमतरता असल्यास) त्याचे वाटप केलेले पाणी पूर्णपणे वापरू शकते. जेव्हा नदीतील पाण्याचे उत्पन्न 2060 TMC पेक्षा जास्त असेल आणि नदीतील पाण्याचे उत्पन्न एकूण हक्कापेक्षा (जवळपास 2130 TMC) कमी असेल तेव्हा पाणी वर्षात वापरण्यासाठी पात्र परतावा प्रवाह या वर्षामध्ये राज्य कॅरी ओव्हर स्टोरेज तयार करू शकते.

अशाप्रकारे KWDT-1ने नदीतील सरासरी उत्पन्नापैकी 100% यश दराने 2130 TMC पर्यंत पाणी वापराचे वाटप केले आणि 75% भरवशाच्या वर्षात पाणी उपलब्धतेच्या अधीन नाही. अलीकडील KWDT-2 द्वारे नदीतील सरासरी उत्पन्न 2578 TMC असे मोजले आहे. कृष्णा नदी आणि गोदावरी नदी न्यायाधिकरण या दोन्ही पुरस्कारांसाठी पाण्याच्या वर्षात नदीच्या पाण्याची उपलब्धता आणि पाणी वापर मोजमाप निकष समान आहेत. पुनरुत्पादनासह, कर्नाटकला वापरासाठी उपलब्ध एकूण पाणी सुमारे 734 टीएमसी आहे. यापैकी अप्पर कृष्णा प्रकल्पाला १७३ टीएमसी वाटप करण्यात आले आहे.

योजना बी Scheme B

ट्रिब्युनलने आपल्या अहवालात, स्कीम बी अंतर्गत, नदीपात्रात एकूण 330 टीएमसी अतिरिक्त पाणी उपलब्ध असल्याचे निश्चित केले आहे. हे महाराष्ट्र, कर्नाटक आणि आंध्र प्रदेश या नदीपात्रातील राज्यांमध्ये अनुक्रमे 25%, 50% आणि 25% या प्रमाणात विभागले जाईल, असा निर्णय घेण्यात

आला. योजना B मध्ये असेही नमूद केले आहे की एका जलवर्षात नदीत उपलब्ध पाणी 2060 TMC पेक्षा कमी असेल तेव्हा योजना A वाटपाच्या प्रमाणात कृष्णा पाणी वाटप केले जाईल. न्यायाधिकरणाने हे देखील स्पष्ट केले की वरील गुणोत्तरामध्ये अतिरिक्त पाणी वाटप करण्यात कोणत्याही राज्याने सहकार्य केले नाही तर, संसदेने अधिनियमाद्वारे अतिरिक्त पाण्याचे वाटप करण्याचा निर्णय घ्यावा .तथापि, योजना B मध्ये योजनेची अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्यासाठी प्राधिकरणाची (कृष्णा नदी खोरे प्राधिकरण) स्थापना समाविष्ट आहे. तथापि, अशा प्राधिकरणाची रचना 1956 च्या आंतरराज्य जल विवाद कायदांतर्गत न्यायाधिकरणाच्या अधिकारांच्या बाहेर होती. परिणामी, योजना बी न्यायाधिकरणाच्या अंतिम निवाड्यातून वगळण्यात आली होती आणि योजना A फक्त सरकारला सादर करण्यात आली होती. राजपत्रातील अंतिम अधिसूचना. त्यामुळे, सध्यातरी, आंध्र प्रदेशला कोणत्याही अतिरिक्त पाण्याचा वापर करण्यासाठी [KWDT –1 चे खंड V(C)] स्वातंत्र्य देण्यात आले आहे, तरीही तो त्यावर कोणताही हक्क सांगू शकत नाही.

पुरस्काराचा आढावा Review of the Award

KWDT-1 ने 31 मे 2000 नंतर त्याच्या पुरस्काराच्या पुनरावलोकनाची तरतूद केली होती . तथापि, त्यानंतर 3 वर्षांहून अधिक काळ असा कोणताही आढावा घेण्यात आला नाही.एप्रिल 2004 मध्ये, तिन्ही राज्यांच्या विनंतीनंतर भारत सरकारने दुसरी KWDT ची स्थापना केली. या न्यायाधिकरणाने 16.07.07 पासून कार्यवाही सुरू केली आहे.

KWDT II मसुदा पुरस्कार KWDT II Draft Award

दुसऱ्या कृष्णा पाणी विवाद न्यायाधिकरणाने 31 डिसेंबर 2010 रोजी आपला मसुदा निकाल दिला. उपलब्ध पाण्याचे वाटप मागील ४७ वर्षांच्या पाण्याच्या प्रवाहाच्या नोंदी लक्षात घेऊन ६५% विश्वासाहर्तेनुसार करण्यात आले. KWDT II नुसार, आंध्र प्रदेशला 1001 TMC, कर्नाटकला 911

TMC आणि महाराष्ट्राला 666 TMC पाणी मिळाले. पाणी वाटपाचा पुढील आढावा सन 2050 नंतर घेतला जाईल.

KWDT-2 ने राज्यांमध्ये नदीतील संपूर्ण सरासरी पाणी (2578 TMC) उत्पन्न 16 TMC वगळता वाटप केले आहे जे विजयवाडाजवळील प्रकाशम बैरेजच्या खाली समुद्राकडे किमान पर्यावरणीय प्रवाह म्हणून सोडले आहे. समुद्रात मीठ निर्यात करण्याच्या उद्देशाने पाण्याचे वाटप नाही. पावसाचे पाणी जेव्हा जमिनीच्या संपर्कात येते तेव्हा ते मातीतून विरघळलेल्या स्वरूपात काही क्षार उचलते. नदीच्या पाण्यात असलेल्या विरघळलेल्या क्षारांचे एकूण प्रमाण नदीपात्रात न साचता समुद्रात पोहोचावे लागते. या प्रक्रियेला "मीठ निर्यात" म्हणतात. समुद्राला पुरेसे पाणी न देता सर्व पाणी वापरल्यास, पाण्याची क्षारता / एकूण विरघळणारे क्षार (टीडीएस) इतके जास्त असेल की ते मानव, गुरेढोरे आणि शेतीसाठी अयोग्य होईल. कॅल्शियम आणि मॅग्नेशियम घटकांच्या तुलनेत जास्त सोडियम किंवा सिंचनाच्या पाण्यात अवशिष्ट सोडियम कार्बोनेटची उपस्थिती शेतीच्या जमिनीचे पडीत सोडिक क्षारीय मातीत रूपांतर करेल. जर पुरेशा प्रमाणात मीठ निर्यात होत नसेल तर आंध्र प्रदेशातील सखल जमिनीवर क्षारता आणि खारटपणाचा परिणाम होईल.

महाराष्ट्र आणि कर्नाटकमधील कृष्णा नदीच्या खोऱ्यातील उंच प्रदेश डेक्कन ट्रॅप्सवर वसलेले आहेत ज्यात जाड बेसाल्ट खडकांच्या निर्मितीचा समावेश आहे. बेसाल्ट खडक रासायनिक हवामानास बळी पडतो ज्यामुळे नदीच्या पाण्यात अधिक टीडीएस होतो. TDS 500 mg/l पेक्षा जास्त असल्यास पाणी पिण्यासाठी सुरक्षित नाही. प्रकाशम बैरेजपर्यंतच्या कृष्णा खोऱ्यात सरासरी वार्षिक मीठ निर्यातीची गरज सुमारे 12 दशलक्ष टन आहे. 500 mg/l पेक्षा कमी पाण्याचा TDS राखण्यासाठी मीठ निर्यातीसाठी किमान 850 TMC पाणी आवश्यक आहे. यामध्ये आंध्र प्रदेशातील कृष्णा खोऱ्याच्या बाहेर वापरल्या जाणाऱ्या कृष्णा नदीच्या 360 टीएमसी पाण्याचा समावेश आहे. खोऱ्याच्या क्षेत्राबाहेर वापरण्यात येणारे

हे पाणी मीठ निर्यात करण्याच्या उद्देशाने देखील काम करत आहे कारण क्षार खोऱ्याच्या बाहेर हस्तांतरित केले जातात. अशा प्रकारे आणखी 490 टीएमसी मीठ निर्यातीसाठी समुद्रात सोडले जाणार आहे. जर मिठाची निर्यात आणि पर्यावरणीय गरजा विचारात घेतल्यास, KWDT-1 ने पूर्वी केलेल्या पाण्याच्या वापरापेक्षा जास्त पाणी वाटप KWDT-2 द्वारे शक्य होणार नाही. शेवटी, कृष्णा नदीचे खोरे आंध्र प्रदेशातील गोदावरी नदी आणि कर्नाटकातील पश्चिम वाहणाऱ्या नद्यांसारख्या लगतच्या नद्यांमधून पाण्याची निव्वळ आयातदार असेल. नंतर कृष्णा खोऱ्यात निर्माण होणारा एकूण मीठाचा भार 500 पीपीएम पेक्षा कमी पाण्याची क्षारता राखण्यासाठी प्रकाशम बैरेजच्या डाउनस्ट्रीममध्ये 850 टीएमसी पेक्षा जास्त पाणी सोडून थेट समुद्रात सोडले जाईल.

KWDT-1 द्वारे अनिर्बंध भूजल वापरास परवानगी आहे . गेल्या ३५ वर्षांत भूजल शोषणात अनेक पर्तींनी वाढ झाली आहे. केडब्ल्यूडीटी-2 ने भूजलाचा वाढता वापर नदीतील प्रवाह आणि नदीच्या पाण्याची गुणवत्ता कशी कमी करत आहे याचा विचार केला नाही. KWDT-1 द्वारे स्वतः पाणी वाटप 2578 TMC एकूण पाण्याच्या उपलब्धतेच्या 83% आहे. 1998-2007 या दशकात/वर्षामध्ये, नदीत 2402 टीएमसी वार्षिक सरासरी उत्पन्नापैकी 1892 टीएमसी वापरल्यानंतर दरवर्षी सरासरी 510 TMC समुद्रात सोडण्यात आले जे एकूण उत्पन्नाच्या केवळ 21% आहे. आधीच कृष्णेच्या पाण्याचा बहुवर्षीय सरासरी टीडीएस सुमारे 450 mg/l आहे जो सुरक्षित कमाल 500 ppm च्या जवळ आहे. दशकातील वास्तविक सरासरी पाणी उपलब्धता (वर्ष १९९८ ते २००७) KWDT-2 द्वारे अंदाजित सरासरी पाणी उपलब्धता 176 TMC ते 2578 TMC कमी आहे. भविष्यात KWDT-1 द्वारे 2130 TMC च्या मर्यादेपर्यंत पूर्ण पाणी वापर झाल्यास, 2402 TMC पाण्याच्या उपलब्धतेपैकी 88.67% वापर होईल ज्यामुळे पाण्याची क्षारता अस्वीकार्य पातळीवर वाढेल. अशा प्रकारे नदीमध्ये KWDT-2 द्वारे नदीतील राज्यांना पुढील वाटपासाठी KWDT-1 ने परवानगी दिलेल्या सरासरी 2130 TMC पेक्षा जास्त पाणी

उपलब्ध नाही. खरं तर, केडब्ल्यूडीटी-1 पाणी वापर वाटप आधीच नदीच्या शाश्वत पाण्याच्या वापरापेक्षा जास्त आहे जेव्हा मध्यम पर्यावरणीय प्रवाह आवश्यकतांची काळजी घेतली जाते.

ऑस्ट्रेलियातील मरे-डार्लिंग नदी खोऱ्यातील अनियोजित पाण्याच्या वापरामुळे नदीच्या पाण्याची क्षारता आणि क्षारता सुरक्षित मर्यादेपलीकडे वाढली आहे ज्यामुळे नदी खोऱ्याच्या दीर्घकालीन शाश्वत उत्पादकतेवर परिणाम होत आहे. त्यामुळे नदी खोऱ्याच्या शाश्वत उत्पादकतेला झालेले नुकसान भरून काढण्यासाठी उपाय योजना हाती घेण्यासाठी मरे-डार्लिंग बेसिन प्राधिकरणाची स्थापना करण्यात आली आहे. पाण्याची गुणवत्ता आणि क्षारता व्यवस्थापन या योजनेचा भाग बनवण्यात आला आहे. दैनंदिन आधारावर 500 mg/l (800 μ S/cm) ची पाण्याची TDS मर्यादा एका वर्षातील कालावधीच्या 95% पेक्षा जास्त नसावी असे नमूद केले आहे. मिठाच्या निर्यातीसाठी आवश्यक असलेल्या पर्यावरणीय प्रवाहात वाढ करण्यासाठी याने विद्यमान पाणी वापर/सिंचनाचे हक्क बदलले आहेत.

आधीच कृष्णा नदीच्या खोऱ्यातील पाण्याचा वापर कमाल मर्यादिला स्पर्श करून समुद्रात मिठाची निर्यात रोखत आहे. समुद्रात मिठाच्या निर्यातीसाठी आवश्यक असलेले किमान पाणी ठरवण्यासाठी तज्ञांकडून तपशीलवार अभ्यास केला जाईल. मरे-डार्लिंग नदीच्या पाण्याचा अतिशोषण करण्याच्या ऑस्ट्रेलियाच्या वाईट अनुभवातून भारताने शिकले पाहिजे. KWDT-2 द्वारे पुरातन नदीचे पाणी वाटप नाकारून भारत सरकारने मरे-डार्लिंग बेसिन प्राधिकरणाच्या अनुषंगाने कृष्णा खोरे प्राधिकरणाची स्थापना केली जाईल. कृष्णा खोरे प्राधिकरणाचे नेतृत्व पर्यावरण, सिंचन, कृषी, भूजल, भूगर्भशास्त्र, आरोग्य, पारिस्थितिकी इत्यादींचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या तज्ञांच्या पॅनेलच्या नेतृत्वाखाली केले पाहिजे. दीर्घकालीन शाश्वत उत्पादकता आणि पर्यावरणासाठी नदी खोऱ्याच्या क्षेत्राचे संरक्षण करणे. क्षारता, पीएच, क्षारता, आरएससी इंडेक्स, इत्यादीसाठी पुढील संभाव्य प्रदूषण भार शोधण्यासाठी जलविज्ञान वाहतूक मॉडेल अभ्यास केला जाईल. एपीने दाखल केलेल्या विशेष रजा याचिकेला प्रतिसाद म्हणून,

सर्वोच्च न्यायालयाने 15 सप्टेंबर 2011 रोजी भारत सरकारला निर्देश दिले की, आंतरराज्यीय नदी जल विवाद कायदा 1956 चे उल्लंघन केल्याबद्दल ते पुन्हा तपासले जात नाही तोपर्यंत KWDT - II अंतिम निकाल स्वीकारू नये.

KWDT II अंतिम पुरस्कार KWDT II Final Award

न्यायमूर्ती ब्रिजेश कुमार न्यायाधिकरणाने 29 नोव्हेंबर 2013 रोजी आपला अंतिम/पुढील निर्णय दिला ज्याने राज्यांद्वारे वापरण्यासाठी विस्तृत पाणी वाटप (आंध्र प्रदेश वाटप 4 tmc ने वाढवून कर्नाटक वाटप कमी करून) बदललेले नाही. त्याचा मसुदा निकाल पर्यावरणीय प्रवाहासाठी उपलब्ध असलेले सरासरी वार्षिक पाणी आणि मीठ निर्यात KWDT-II ने 448 tmc वरून 171 tmc (16 tmc किमान सतत पर्यावरणीय प्रवाहासह) कमी केले आहे आणि राज्यांना त्यांच्या फायदेशीर वापरासाठी 277 tmc अतिरिक्त वाटप केले आहे. सरासरी वार्षिक पर्यावरणीय प्रवाहाची आवश्यकता आणि मीठ निर्यात पाण्याच्या गरजांवर कोणताही उल्लेख किंवा चर्चा नाही जी अनादी काळापासून होत आहेत आणि शाश्वत उत्पादकता आणि विशेषतः शेपटातील नदी खोऱ्याच्या पर्यावरणाकडे दुर्लक्ष करून न्यायाधिकरणाने आवश्यक गरजा मानल्या नाहीत. आंध्र प्रदेश पुनर्गठन कायदा, 2014 मध्ये नमूद केल्यानुसार नवीन संदर्भ अटींवर निर्णय घेण्यासाठी भारत सरकार ने KWDT-2 ची मुदत 1-8-2014 पासून दोन वर्षांनी वाढवली.

आंध्र प्रदेश पुनर्रचना विधेयक, 2014 The Andhra Pradesh Reorganisation Bill, 2014

संसदेच्या या कायद्यांतर्गत, KWDT II हा प्रकल्पानुसार विशिष्ट वाटप करण्यासाठी संदर्भाच्या अटींसह विस्तारित केला जातो, जर असे वाटप यापूर्वी केले गेले नसेल आणि अशा परिस्थितीत प्रकल्पनिहाय पाणी सोडण्यासाठी ऑपरेशनल प्रोटोकॉल निश्चित करण्यासाठी. वरील विधेयक खालील कार्यासह सीमांध्र किंवा आंध्र प्रदेश राज्यात मुख्यालय असलेले कृष्णा नदी व्यवस्थापन मंडळ देखील तयार करते

आंतरराज्यीय नदी जल विवाद कायदा, 1956 अंतर्गत स्थापन केलेल्या न्यायाधिकरणांनी मंजूर केलेल्या निवाड्यांबाबत आणि विद्यमान आंध्र प्रदेश राज्य सरकार आणि इतर कोणत्याही राज्य सरकारमध्ये केलेला कोणताही करार किंवा केलेली व्यवस्था यांच्या संदर्भात प्रकल्पांमधून उत्तराधिकारी राज्यांना पाणी पुरवठ्याचे नियमन राज्य किंवा केंद्रशासित प्रदेश विद्यमान आंध्र प्रदेश राज्य आणि इतर कोणत्याही राज्य किंवा केंद्रशासित प्रदेशाच्या सरकारमध्ये केलेल्या कोणत्याही कराराच्या किंवा केलेल्या व्यवस्थेच्या संदर्भात वीज वितरणाच्या प्रभारी अधिकार्यांना व्युत्पन्न केलेल्या वीज पुरवठ्याचे नियमन, नद्या किंवा त्यांच्या उपनद्यांशी संबंधित जलसंपत्ती प्रकल्पांच्या विकासाशी संबंधित अशा उर्वरित चालू किंवा नवीन कामांचे बांधकाम, जसे की केंद्र सरकार अधिकृत राजपत्रात अधिसूचनेद्वारे निर्दिष्ट करू शकते.

कृष्णा नद्यांवर नवीन प्रकल्प बांधण्याच्या कोणत्याही प्रस्तावाचे मूल्यांकन करणे आणि तांत्रिक मंजूरी देणे, आंतर-राज्य नदी जल विवाद कायद्यांतर्गत स्थापन केलेल्या न्यायाधिकरणाच्या निवाड्यानुसार अशा प्रकल्पांमुळे पाण्याच्या उपलब्धतेवर नकारात्मक परिणाम होत नाही, असे समाधान मानून, नियोजित दिवसापूर्वी पूर्ण झालेल्या किंवा हाती घेतलेल्या प्रकल्पांसाठी 1956 विधेयकाच्या अकराव्या अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या तत्वांच्या आधारावर केंद्र सरकार सारखी इतर कामे सोपवू शकते. जवळपास 7 वर्षांनंतर, KRMB ला केंद्र सरकारद्वारे अधिसूचित केले जाते, AP ने सर्वोच्च न्यायालयात रिट याचिका दाखल केल्यानंतर, स्वायत्त संस्था म्हणून आणि त्याची प्रकल्पनिहाय कार्ये ओळखली जातात.

तेलंगणा राज्याची मागणी Telangana state demands

नव्याने स्थापन झालेले तेलंगणा राज्य हे कृष्णा नदीच्या खोऱ्यातील चौथे नदीपात्रातील राज्य आहे. पूर्वीच्या KWDT1 आणि KWDT2 निर्णयांना ते पक्ष नव्हते म्हणून केंद्र सरकारने न्यायाधिकरणाची कार्यवाही नव्याने सुरू करावी अशी राज्याची इच्छा आहे. कर्नाटक आणि महाराष्ट्र न्यायाधिकरणाच्या कार्यवाहीला नव्याने विरोध करत आहेत आणि म्हणतात की न्यायाधिकरणाचा कालावधी वाढवणे हा केवळ आंध्र प्रदेश आणि तेलंगणा राज्यांमधील पाणी विवाद सोडवण्यासाठी आहे. विस्तारित KWDT2 ने फक्त तेलंगणा आणि आंध्र प्रदेश राज्यांमधील पाण्याचे पुनर्वितरण मर्यादित ठेवण्याचा निर्णय घेतला. प्रदीर्घ कालावधीनंतर, केंद्र सरकारने कृष्णा नदीच्या पाणी वाटपाच्या वादावर न्यायाधिकरणाचा निकाल देण्याचा निर्णय घेतला.

कृष्णा खोऱ्यात पाण्याची आयात Water import into Krishna basin

इतर नद्यांमधून कृष्णा खोऱ्यातील पाण्याची आयात नदीपात्रातील राज्यांमधील कोणताही करार नसताना KWDT I च्या अंतिम आदेशाच्या खंड XIV B द्वारे नियंत्रित केली जाते. अलीकडेच, आंध्र प्रदेशने कृष्णा डेल्टा इ.च्या पाण्याच्या वापरासाठी पत्तीसीमा लिफ्टच्या मदतीने पोलावरम उजव्या काठाच्या कालव्याद्वारे गोदावरीचे पाणी हस्तांतरित करण्यास सुरुवात केली. तेलंगणा राज्य सिंगूर प्रकल्प, मंजिरा प्रकल्प आणि येल्लमपल्ली प्रकल्पांमधून हैदराबाद शहराच्या पाणीपुरवठ्यासाठी गोदावरीचे पाणी हस्तांतरित आणि वापरत आहे. हैदराबाद शहराच्या गरजांसाठी वापरल्या जाणाऱ्या गोदावरीच्या पाण्यापैकी 80% पुनर्निर्मित पाणी म्हणून उपलब्ध आहे आणि KWDT I च्या अंतिम आदेशाच्या खंड VII A नुसार तेलंगणातील कृष्णा खोऱ्यात सिंचनासाठी वापरला जात आहे. तसेच, तेलंगणा राज्य गोदावरीचे पाणी श्रीराम सागर आणि देवदुला प्रकल्पातून कृष्णा खोऱ्यातील सिंचनासाठी हस्तांतरित करत आहे. तेलंगणातील प्राणहिता चेवेल्ला उपसा सिंचन योजना, दुम्मुगुडेम उपसा सिंचन योजना सुद्धा

गोदावरीचे अतिरिक्त पाणी कृष्णा खोऱ्यात हस्तांतरित करण्यासाठी बांधकामाधीन आहेत. कर्नाटक आपल्या कृष्णा खोऱ्यात मांडोवी आणि नेत्रावती नद्यांचे पाणी हस्तांतरित करण्यासाठी प्रकल्पही बांधत आहे. KWDT I च्या अंतिम आदेशाच्या खंड XIV B नुसार नदी खोऱ्यातील उपलब्ध अतिरिक्त पाण्याच्या नदीच्या खोऱ्यातील राज्यांमध्ये वाटणीचे निराकरण करण्यासाठी नवीन न्यायाधिकरणाची स्थापना केली जाणार आहे.

4.2 गंगानदी पाणी विवाद (Ganga Water Dispute) गंगेच्या पाण्याचा वाद

उत्तर भारतातून बांगलादेशात वाहणाऱ्या गंगा नदीच्या जलस्रोतांचे योग्य वाटप आणि विकास करण्यावरून भारत आणि बांगलादेश यांच्यात दीर्घकाळ चाललेला वाद आहे. अनेक द्विपक्षीय करार आणि चर्चेच्या फेऱ्या निष्फळ ठरल्याने हा मुद्दा जवळपास 35 वर्षे संघर्षाचा विषय राहिला होता. तथापि, 12 डिसेंबर 1996 रोजी भारताची राजधानी नवी दिल्ली येथे भारतीय पंतप्रधान एचडी देवेगौडा आणि बांगलादेशच्या पंतप्रधान शेख हसीना वाजेद यांनी एका व्यापक द्विपक्षीय करारावर स्वाक्षरी केली होती. या कराराने 30 वर्षांची पाणी वाटप व्यवस्था स्थापन केली आणि बांगलादेशच्या हक्कांना खालच्या स्तरावरील नदीपात्र म्हणून मान्यता दिली.

गंगा नदीचा उगम:-

तिचा उगम भारतातील उत्तराखंड राज्यात हिमालय पर्वतातातील गंगोत्री येथे होतो. तेथून ती आग्नेय दिशेला वाहत येते व उत्तर भारतातील गंगेच्या खोऱ्यातून वाहत वाहत बांगलादेशामध्ये प्रवेश करते. बांगलादेशात ती बंगालच्या उपसागराला मिळते. तेथे सुंदरबन हा जगातील सर्वात मोठा त्रिभुज प्रदेश निर्माण होतो.

पार्श्वभूमी Background

भारताच्या उत्तरेकडील मैदानातून उतरून, गंगा नदी भारत आणि बांगलादेश दरम्यान 129 किलोमीटरची सीमा बनवते आणि बांगलादेशमध्ये 113 किलोमीटरपर्यंत वाहते. भारतातील पकौर येथे, नदी तिच्या पहिल्या वाहिनी भागीरथी नदीच्या फांद्या फांद्यापासून दूर होते, जी पुढे जाऊन हुगळी नदी बनते. बांगलादेशच्या सीमेपासून सुमारे 10 किलोमीटर अंतरावर 1974 मध्ये बांधलेला फरक्का बॅरेज, गंगेच्या प्रवाहावर नियंत्रण ठेवतो, काही पाणी हुगळीला जोडणाऱ्या फीडर कॅनॉलमध्ये वळवतो ज्यामुळे ते तुलनेने गाळमुक्त होते.

बांगलादेशात प्रवेश केल्यानंतर, आसाम आणि ईशान्य भारतातून उतरणारी ब्रह्मपुत्रा नदीची सर्वात मोठी वाहिनी जमुना नदीला जोडेपर्यंत गंगेची मुख्य शाखा पद्मा नदी म्हणून ओळखली जाते. पुढील प्रवाहात, ब्रह्मपुत्रेची दुसरी सर्वात मोठी वाहिनी असलेल्या मेघना नदीद्वारे गंगेला पाणी दिले जाते आणि मेघना मुहावर प्रवेश केल्यावर ती मेघनाचे नाव घेते. 350 किमी रुंद गंगा डेल्टामध्ये बाहेर पडून, ते शेवटी बंगालच्या उपसागरात मिळते. भारतातून एकूण 54 नद्या बांगलादेशात वाहतात.

निराकरणासाठी प्रयत्न Efforts at resolution

भारताच्या पंतप्रधान इंदिरा गांधी आणि बांगलादेशचे संस्थापक नेते शेख मुजीबुर रहमान यांनी 19 मार्च 1972 रोजी भारत-बांगलादेश मैत्री, सहकार्य आणि शांतता करारावर स्वाक्षरी केली करारानुसार, दोन्ही राष्ट्रांनी काम करण्यासाठी संयुक्त नदी आयोगाची स्थापना केली. जलस्रोत, सिंचन, पूर आणि चक्रीवादळ नियंत्रणाच्या समान हितासाठी आणि वाटणीसाठी.

फरक्का बॅरेज Farakka Barrage

फरक्का बॅरेज हे भारताच्या पश्चिम बंगाल राज्यात भागीरथी नदीवरील धरण आहे, बांगलादेशच्या सीमेपासून अंदाजे 10 किमी (6.2 मैल) अंतरावर आहे. गंगा नदीचा प्रवाह नियंत्रित करण्यासाठी भारत त्याचा वापर करतो. 1950 आणि 1960 च्या दशकात हुगळी नदीवरील कोलकाता बंदरात एक समस्या निर्माण झालेली गाळ काढण्यासाठी जानेवारी ते जून कोरड्या हंगामात गंगा नदीचे पाणी हुगळी नदीत वळविण्यासाठी धरण बांधण्यात आले होते. बांगलादेशने दावा केला की भारताने जास्त पाणी उपसल्यामुळे त्याच्या नद्या कोरड्या पडत आहेत. मे १९७४ मध्ये फरक्का बॅरेज सुरू होण्यापूर्वी पाणी

वाटपाचा प्रश्न सोडवण्यासाठी संयुक्त घोषणा जारी करण्यात आली. यानंतर 1975 मध्ये भारताला बैरजचे फीडर कालवे अल्प कालावधीसाठी चालविण्याची परवानगी देण्यासाठी अंतरिम करार करण्यात आला. तथापि, भारताने सप्टेंबर 1976 पर्यंत वाटाघाटीच्या प्रक्रियेतून माघार घेतली कारण ऑगस्ट 1975 मध्ये बांगलादेशचे राष्ट्राध्यक्ष शेख मुजीबुर रहमान यांची लष्करी बंडाच्या वेळी हत्या झाल्यानंतर आणि बांगलादेशात लष्करी राजवट स्थापल्यानंतर दोन्ही देश वेगळे झाले. बांगलादेशने भारताच्या एकतर्फी कारवाईचा निषेध नॉन-अलाइन्ड मूव्हमेंट (NAM) च्या शिखर परिषदेत आणि संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेच्या 31 व्या अधिवेशनात केला. इतर राष्ट्रांच्या आणि यू.एन.च्या आग्रहावरून, भारत आणि बांगलादेश या दोन्ही देशांनी संवाद पुन्हा सुरू करण्यास सहमती दर्शवली, परंतु कोणताही परिणाम झाला नाही.

तात्पुरते करार Temporary agreements

भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान मोरारजी देसाई आणि बांगलादेशचे तत्कालीन राष्ट्राध्यक्ष झियाउर रहमान यांच्या सरकारच्या काळात 1977 मध्ये द्विपक्षीय संबंध सुधारले होते. 1977 मध्ये दोन्ही नेत्यांनी 5 वर्षांच्या पाणीवाटप करारावर स्वाक्षरी केली, परंतु ती कालबाह्य झाली. 1982 मध्ये नूतनीकरण न करता बांगलादेशने संयुक्त राष्ट्र संघात लॉबिंग करून प्रकरणाचे आंतरराष्ट्रीयीकरण करण्याचा प्रयत्न केला आमसभा आणि दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकार्य संघटना (SAARC) कोणत्याही निकालाशिवाय.

1996 करार (1996 Treaty)

शेख मुजीब यांची कन्या शेख हसीना वाजेद यांच्या नेतृत्वाखाली 1996 मध्ये अवामी लीगचे सरकार स्थापन झाल्याने संबंधांमध्ये पुन्हा उलथापालथ झाली आणि वाटाघाटी पुन्हा सुरू झाल्या. दोन्ही देशांचे

नेते 12 डिसेंबर 1996 रोजी भारताच्या राजधानीत भेटले आणि 30 वर्षांच्या, सर्वसमावेशक करारावर स्वाक्षरी केली.

1996 च्या फरक्का येथे गंगेचे पाणी वाटप करण्याच्या करारानुसार, विभागणी खालीलप्रमाणे आहे:

Availability at Farakka	Share of India	Share of Bangladesh
70,000 cusecs or less	50%	50%
70,000 – 75,000 cusecs	Balance of the flow	35,000 cusecs
75,000 cusecs or more	40,000 cusecs	Balance of the flow

दोन्ही राष्ट्रे जलस्रोतांचा वापर करण्यासाठी सहकार्य करू शकले; हा करार बांगलादेशातील कुष्टिया आणि गोराई-मधुमती नदीमध्ये बैरेजेस आणि सिंचन प्रकल्पांच्या बांधकामास परवानगी देतो, दक्षिण-पश्चिम जिल्हे वाहून नेतो आणि अशा प्रकारे पर्यावरण, नैसर्गिक आणि आर्थिक संसाधनांचे रक्षण करतो.

मूल्यांकन Assessment

1996 च्या कराराने एक दीर्घकालीन उपाय प्रस्थापित केला आणि भारत-बांगलादेशी संबंधांमधील तणाव लक्षणीयरीत्या कमी झाला. 1996 च्या करारावर अवामी लीगचा (एएल) मुख्य प्रतिस्पर्धी, बांगलादेश नॅशनलिस्ट पार्टी (बीएनपी) द्वारे हल्ला केला गेला आहे, ज्याला भारताचे शत्रुत्व मानले जाते, परंतु 2001 मध्ये सत्तेवर आल्यावर बीएनपीने कराराचा त्याग केला नाही. बीएनपी आणि इतर बांगलादेशी राजकीय तथ्यांचा आरोप आहे की भारत जास्त पाणी उपसत आहे आणि बांगलादेशला दिलेली रक्कम अन्यायकारक आणि अपुरी आहे. भारताची तक्रार आहे की बांगलादेशला वाटप केलेले पाणी कोलकाता बंदर आणि फराक्का येथील नॅशनल थर्मल पॉवर कॉर्पोरेशनच्या कामकाजासाठी आवश्यकतेपेक्षा कमी पाणी सोडते. इतर समीक्षकांनी देखील भारताने फाराका येथे पाणी काढण्याबाबत पुनर्विचार करण्याच्या पर्यावरणीय कारणांवर भर दिला आहे. गंगा नदीच्या वरच्या स्तरावर जंगलतोड आणि धूप मध्ये चिंताजनक वाढ झाल्यामुळे खालच्या स्तरावर गाळाचा साठा वाढतो, जे आधीच वार्षिक 2 दशलक्ष टन इतके मोजले जाते, वाढलेल्या क्षारतेसह, वाळवंटीकरणास कारणीभूत ठरले आहे. बांगलादेशात,

वळवण्याने खारटपणाची पातळी वाढवली आहे, दूषित मत्स्यपालन केले आहे, नेव्हिगेशनमध्ये अडथळा आणला आहे आणि पाण्याची गुणवत्ता आणि सार्वजनिक आरोग्याला धोका निर्माण झाला आहे. अशा गाळाच्या पातळीचा हुगळी नदी आणि कोलकाता बंदरावर विपरीत परिणाम होत असल्याचे मानले जाते.

4.3. सरदार सरोवर प्रकल्प: मदत, भरपाई व पुनर्वसन (Sardar Sarovar Project)

१७ सप्टेंबर २०१७ रोजी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या हस्ते रविवारी गुजरातमधील महत्वाकांक्षी सरदार सरोवर धरणाचे लोकार्पण करण्यात आले. नर्मदा नदीवर बांधण्यात आलेले हे धरण जगातील दुसरे सर्वात मोठे धरण आहे. काँक्रीटच्या वापरात हे सर्वात मोठे धरण असून या धरणाचे भूमिपुजन ६० वर्षांपूर्वी ५ एप्रिल १९६१ रोजी पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या हस्ते झाले होते. धरणाच्या बांधकामाला १९८७ मध्ये सुरुवात झाली. यानंतर पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी हा प्रकल्प पूर्णत्वास जावा आणि त्यामुळे गुजरातच्या भरभराटीला चालना मिळवी यावर भर दिला. अमेरिकेतील ग्रँड कुली धरणानंतर सरदार सरोवर धरण हे जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचे सर्वात मोठे धरण ठरले आहे.

सरदार सरोवर धरण प्रकल्पाची १० वैशिष्ट्ये

1. सरदार सरोवर धरणाच्या निर्मितीत वापरण्यात आलेल्या सिमेंट काँक्रीटचे प्रमाण हे सर्वाधिक आहे.
2. १.२ किमी लांबीचे हे धरण असून १६३ मीटर खोल आहे. या धरणावरील दोन वीज प्रकल्पांमधून आजवर ४,१४१ कोटी युनिट वीजेची निर्मिती करण्यात आली आहे. नर्मदा नदीच्या पात्रात बनवण्यात आलेल्या एका वीज प्रकल्पाची १,२०० मेगावॉट तर कालव्यावर तयार करण्यात आलेल्या वीज प्रकल्पाची २५० मेगावॉट इतकी वीजनिर्मिती क्षमता आहे.
3. या धरणाच्या माध्यमातून १६ हजार कोटी रुपयांचा महसूल सरकारला मिळाला आहे. महसूलाची ही रक्कम धरण उभारणीच्या रकमेच्या दुप्पट आहे. सरकारी प्रवक्त्यांनी याबाबत माहिती दिली

आहे. या धरणाच्या प्रत्येक दरवाजाचे वजन ४५० टनांपेक्षा जास्त आहे. हे दरवाजे पूर्णपणे बंद करण्यासाठी सुमारे एक तासाचा कालावधी लागतो.

4. या धरणाच्या जलविद्युत प्रकल्पांतून तयारी होणारी वीज तीन राज्यांना पाठवली जाते यामध्ये मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र आणि गुजरात या राज्यांचा समावेश आहे. यातून निर्माण केली जाणारी सुमारे ५७ टक्के वीज ही महाराष्ट्राला दिली जाते. तर २७ टक्के वीज मध्यप्रदेश आणि १६ टक्के वीज गुजरातसाठी पाठवली जाते.
5. या धरणग्रस्तांच्या बाजूने लढणाऱ्या कार्यकर्त्यांकडून या जलाशयातील पाणीसाठा तत्काळ कमी करावा यासाठी धरणाचे दरवाजे उघडून याची पाणीपातळी कमी करावी अशी मागणी करण्यात येत आहे.
6. धरणाचे दरवाजे बंद असल्याने या जलाशयातील पाण्याच्या पातळीत वाढ होत असल्याने मध्यप्रदेशातील बरवानी आणि धार जिल्ह्यातील तब्बल १९२ गावांतील ४० हजार कुटुंबांना विस्थापित व्हावे लागल्याचा दावा नर्मदा बचाव आंदोलनकर्त्यांनी केला आहे. मात्र, सरकारी आकडेवारीनुसार १८ हजार ३८६ कुटुंबांनाच या पाण्याचा फटका बसल्याचे म्हटले आहे.
7. नव्या दरवाजांमुळे धरणाच्या उंचीमध्ये १३८.६८ मीटरने वाढ झाली आहे. हे दरवाजे बंद करण्यात यावेत यासाठी नर्मदा कन्ट्रोल ऑथोरिटीने जून महिन्यांत राज्य सरकारला परवानगी दिली होती. त्यासाठी सरकारने विस्थापितांचे पुनर्वसन करण्यात येणार असल्याचे कबूल केले आहे.
8. सामाजिक कार्यकर्त्या मेधा पाटकर या प्रकल्पाविरोधात गेल्या अनेक वर्षांपासून लढा देत आहेत. या प्रकल्पामुळे विस्थापित झालेल्यांचे योग्य पुनर्वसन व्हावे यासाठी त्यांच्या नर्मदा बचाव आंदोलनाने पर्यावरण आणि पुनर्वसनाच्या मुद्द्यावरून सरकारला सर्वोच्च न्यायालयात खेचले होते. त्यानंतर

या प्रकल्पाला १९९६मध्ये स्थगिती देण्यात आली होती. त्यानंतर सन २००० मध्ये न्यायालयाने या प्रकल्पाच्या उर्वरित कामाला परवानगी दिली होती.

९. या धरणाची उंची नुकतीच १३८.६८ मीटरने वाढवण्यात आली होती. यासाठी जास्तीत जास्त ४.७३ मिलियन एकर फूट इतक्या प्रमाणात उपयुक्त पाणी साठ्यासाठी परवानगी देण्यात आली होती.

१०. हा प्रकल्प अद्याप पूर्ण झालेला नाही. त्याला आणखी बरीच वर्षे लागतील असा अंदाज गुजरात काँग्रेसने व्यक्त केला आहे.

धरणाची भव्यता

- धरणाची लांबी १.२ किलोमीटर, उंची १६३ मीटर
- जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचे सर्वात मोठे धरण
- भाक्रा नांगल (हिमाचल प्रदेश) आणि उत्तर प्रदेशातील लखवार यांच्यानंतर देशातील तिसऱ्या क्रमांकाचे सर्वात उंच काँक्रीट धरण
- धरणाच्या प्रत्येक दरवाज्याचे वजन ४५० टनांहून अधिक आहे आणि ते बंद होण्यासाठी किमान एक तास लागतो
- धरण प्रकल्पाच्या जलाशयातील पाण्याची उंची १३८.६८ मीटर
- धरणाची पाणी साठवण्याची क्षमता ४.७३ दशलक्ष एकर फूट

सिंचन

- एकूण १८.४५ लाख हेक्टर शेतजमिनीला सिंचन
- त्यात गुजरातच्या १५ जिल्ह्यांतील ३११२ गावांचा समावेश
- राजस्थानमधील बारमेर आणि जल्लोर या वाळवंटी जिल्ह्यांतील २ लाख ४६ हजार हेक्टर
- महाराष्ट्रातील आदिवासी आणि डोंगराळ भागांतील ३७ हजार ५०० हेक्टर

- गुजरातमधील लाभक्षेत्रापैकी ७५ टक्के क्षेत्र अवर्षणप्रवण, तर राजस्थानमधील सर्व लाभक्षेत्र अवर्षणप्रवण

- गुजरातमध्ये ७५ हजार किलोमीटर लांबीचे कालव्यांचे जाळे

वाद आणि लवाद

- नर्मदा पाणीवाटपासंदर्भातील तीन राज्यांतील तिढा सोडवण्यासाठी १९६९मध्ये नर्मदा पाणीवाटप लवादाची स्थापना

- १९७९मध्ये लवादाचा अंतिम निर्णय मध्य प्रदेशला ६५ टक्के, गुजरातला ३२ टक्के, तर महाराष्ट्राला तीन टक्के पाणी देण्याचा निर्णय

- १९८८मध्ये नियोजन आयोगाकडून प्रकल्पाला मान्यता

नर्मदा बचाव आंदोलन

- सामाजिक आणि पर्यावरणीय निकष पाळले न गेल्याचा सामाजिक संघटनांचा आरोप मेधा पाटकर यांनी नर्मदा बचाव आंदोलन सुरू केले. १९८५मध्ये त्यांनी पहिल्यांदा प्रकल्पस्थळाला भेट दिली.

- बाबा आमटे, अरुंधती रॉय, आमीर खान यांनीही या प्रकल्पाला विरोध केला

- या प्रकल्पामुळे मध्य प्रदेशातील ४० हजार कुटुंबे विस्थापित होणार असल्याचा नर्मदा बचाव आंदोलकांचा दावा. सरकारच्या म्हणण्यानुसार, १८ हजार ३८६ कुटुंबांनाच विस्थापित व्हावे लागणार.

- पुनर्वसन आणि पर्यावरणीय मुद्द्यांवरून प्रकल्पाला सर्वोच्च न्यायालयाकडून १९९६मध्ये स्थगिती पुन्हा काम सुरू करण्यास न्यायालयाकडून ऑक्टोबर २०००मध्ये परवानगी

Sardar Sarovar Dam

प्रकल्पाचे फायदे Benefits of Project

1. सिंचन Irrigation

सरदार सरोवर प्रकल्पामुळे 18.45 लाख हेक्टरला सिंचनाची सुविधा उपलब्ध होणार आहे. गुजरातमधील १५ जिल्ह्यांतील ७३ तालुक्यांतील ३११२ गावांचा समावेश आहे. तसेच 2,46,000 हेक्टर सिंचन होईल. राजस्थानमधील बारमेर आणि जाल्लोर या मोक्याच्या वाळवंटी जिल्ह्यांमधील जमीन आणि 37,500 हे. लिफ्टद्वारे महाराष्ट्रातील आदिवासी डोंगराळ भागात. गुजरातमधील सुमारे 75% कमांड एरिया अवर्षणप्रवण आहे तर राजस्थानमधील संपूर्ण कमांड अवर्षणप्रवण आहे. खात्रीशीर पाणीपुरवठ्यामुळे हा परिसर दुष्काळमुक्त होईल.

2.पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा Drinking water supply

गुजरातमधील सध्याच्या 28 दशलक्ष लोकसंख्येसाठी आणि 2021 पर्यंत 40 दशलक्षांपेक्षा जास्त लोकसंख्येसाठी 173 शहरी केंद्रे आणि 9490 गावांना पिण्याचे पाणी पुरवण्यासाठी 0.86 MAF पाण्याचे विशेष वाटप करण्यात आले आहे. सर्व सौराष्ट्र आणि कच्छमधील रखरखीत प्रदेशातील गावे आणि शहरी केंद्रे आणि सर्व "कोणतेही स्रोत नसलेली" गावे आणि उत्तर गुजरातमधील क्षारता आणि फ्लोराईडने प्रभावित गावांना याचा फायदा होईल. सर्वांगीण उत्पादनाला चालना देणाऱ्या प्रकल्पातून अनेक उद्योगांची पाणीपुरवठ्याची गरज भागवली जाईल

3.शक्ती Power

दोन पॉवर हाऊस उदा. रिव्हर बेड पॉवर हाऊस आणि कॅनॉल हेड पॉवर हाऊसची स्थापित क्षमता अनुक्रमे 1200 मेगावॉट आणि 250 मेगावॉट आहे. मध्य प्रदेश - 57%, महाराष्ट्र - 27% आणि गुजरात 16% या तीन राज्यांद्वारे वीज सामायिक केली जाईल. हे देशाच्या पश्चिम ग्रीडला उपयुक्त शिखर उर्जा प्रदान करेल ज्यामध्ये सध्या अत्यंत मर्यादित जलविद्युत उत्पादन आहे. शाखा कालव्यावर जेथे सोयीस्कर धबधबा उपलब्ध आहेत तेथे सूक्ष्म जलविद्युत केंद्रांची मालिका देखील नियोजित आहे.

4.पूर संरक्षण Flood Protection

पूर हे 30,000 हेक्टर क्षेत्राच्या नदीनाल्यांना पूर संरक्षण देखील प्रदान करेल. गुजरातमधील 210 गावे आणि भरूच शहर आणि 4.0 लाख लोकसंख्येचा समावेश आहे.

5. वन्यजीव Wild Life

वन्यजीव अभयारण्य उदा. डाव्या काठावरील "शूलपाणेश्वर वन्यजीव अभयारण्य", कच्छच्या छोट्या रणमधील जंगली गाढव अभयारण्य, वेळावदर येथील ब्लॅक बक नॅशनल पार्क, कच्छमधील ग्रेट इंडियन

बस्टर्ड अभयारण्य, नल सरोवर पक्षी अभयारण्य आणि नदीच्या मुखावरील आलिया बेट यांना फायदा होईल.

सरदार सरोवर प्रकल्प: मदत, भरपाई व पुनर्वसन

गुजरातमधील 19 गावे, महाराष्ट्रातील 33 गावे आणि मध्य प्रदेशातील 193 गावे-शहरे आणि त्यांत वसलेल्या सुमारे अडीच लाख लोकांचा आहे. आजही अंदाजे 48000 पेक्षा अधिक कुटुंबे मूळ गावातच आहेत. म्हणजेच त्यांचे पुनर्वसन बाकी आहे. दरम्यान, मध्य प्रदेशने जमिनींऐवजी पैसा देण्याची खेळी खेळून पाहिली. आमच्याकडे जमीनच नाही म्हणत नगद पैसे देण्याची योजना आणली आणि तेही 1-2 एकर जमीन घेता येईल एवढेच. भ्रष्टाचाराचा महापूर तर प्रत्येकच ठिकाणी आहे. दलाल आणि भ्रष्ट अधिकारी यांनी मध्य प्रदेशातील विस्थापितांच्या नावे 3000च्या वर खोटी खरेदीखते बनवली. आंदोलनाचे कार्यकर्ते नुकसान झालेल्या शेतकऱ्यांफतच भ्रष्टाचार शोधण्याच्या कामात बुडाले, 3- 4 वर्षे! या अभूतपूर्व कामाबद्दल उपराष्ट्रपतींच्या हस्ते पुरस्कारही मिळाला. त्यानंतर केस लढून 2008 मध्ये न्यायालयीन आयोगाची नेमणूक करायला लावली. आज 2008 पासून प्रत्येक पैलूची व प्रत्येक खरेदीखताच्या केसची चौकशी होत आहे, हजारोंना जमीन देण्याची प्रक्रिया कायदानुसार पूर्ण न होणे हे उघडकीस आले आहे.

मध्य प्रदेश शासन 193 गावांतील 40000 पेक्षा अधिक कुटुंबांना पुनर्वसित करण्यात पूर्णपणे अपयशी ठरले आहे. इच्छाशक्तीचाही पूर्ण अभाव आहे, तरीही पक्षप्रेमाने तेथील मुख्यमंत्री उंची वाढविण्यास संमती देत आहेत. पश्चिम निमाड क्षेत्रातील गावांमध्ये प्रत्येकी 500 ते 3000 कुटुंबे राहत आहेत. त्यांचे सारे जनजीवन सुरळीत चालू आहे. उद्या धरणाची उंची वाढली, तर या सर्व गावांमध्ये पाणी भरणार आणि मानवनिर्मित त्सुनामीत हा भाग नष्ट होणार. मोदींचे तेच प्रयत्न आहेत. महाराष्ट्रातील 1200 ते 1500 कुटुंबे अद्यापही वाऱ्यावर आहेत. त्यांची पात्रता- तपासणी अद्याप

झालेली नाही. ज्यांची झालेली आहे, असेही शेकडो लोक जमीन मिळण्याची वाट पाहत आहेत. गुजरातमधील 19 गावांमधीलदेखील सर्वांचे पुनर्वसन झालेले नाही. लोक पुन्हा आपापल्या गावांकडे परतले आहेत.

पुनर्वसनाची वस्तुस्थिती

८ फेब्रुवारी २०१७ला नर्मदेसंदर्भात सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या निर्णयात म्हटले होते की, सरदार सरोवर प्रकल्पातील उर्वरित प्रकल्पग्रस्तांचे पुनर्वसन येत्या तीन महिन्यांत पूर्ण करावे व ३१ जुलैपर्यंत खोरे रिकामे करावे. धरणग्रस्तांना देण्यासाठी जमीन उपलब्ध नसल्यामुळे, ५ एकर जमिनीच्या खरेदीसाठी प्रत्येक खातेदाराला मध्यप्रदेश सरकारने देऊ केलेल्या ५.५८ लाखांच्या पॅकेजऐवजी प्रत्येकी ६० लाख रुपयांची नुकसानभरपाई देण्याचे आदेश सर्वोच्च न्यायालयाने दिले. पुनर्वसन पूर्ण झाले असल्याची खोटीच शपथपत्रे संबंधित सरकारांनी सर्वोच्च न्यायालयाला दिली. 'झीरो' – म्हणजे कोणीही पुनर्वसनाशिवाय शिल्लक नाही – असे सर्वोच्च न्यायालयात मध्यप्रदेश सरकारकडून सांगण्यात आले. मात्र या निर्णयानंतर मध्यप्रदेशच्या अधिकाऱ्यांनी, आधी ८००० व नंतर १८००० कुटुंबे (मध्यप्रदेश सरकारच्या २७ मे २०१७ च्या गॅझेटनुसार १८३४६ कुटुंबे) अद्याप मूळ गावात पुनर्वसनाशिवाय बाकी असल्याचे व त्यांना हटवणार असल्याचे कबूल केले. याशिवाय जमीन पूर्वीच संपादित करण्यात आलेली व यापूर्वीही बुडितात आलेली सुमारे १६००० कुटुंबे बुडिताबाहेर असल्याचा आदेश काढून एकूण प्रकल्पग्रस्तांची संख्याच कमी दाखवण्याचा अश्लाघ्य प्रयत्न सरकारने केला. विस्थापितांमध्ये ६०% इतक्या मोठ्या प्रमाणात असलेले भूमिहीन, अन्य व्यावसायिक, मासेमार, कारागीर, मजूर, व्यापारी इत्यादींना काहीही मिळाले नाही. बुडित क्षेत्रात सुमारे दोन-अडीच लाख लोक शिल्लक असताना, ३१ जुलै २०१७ पूर्वी गावे खाली करण्याचे आदेश न्यायालयाने दिले. ३१ जुलैनंतर जर कोणी बुडित क्षेत्रात शिल्लक राहिले तर बळाचा वापर करून त्यांना हटवण्यास राज्य शासनास परवानगी

देण्यात आली. मात्र याबरोबरच ३ महिन्यांत, म्हणजे ८ मे पर्यंत बुडित क्षेत्रात शिल्लक असलेल्या सर्व प्रकल्पग्रस्तांचे पुनर्वसन करणे हीच एकप्रकारे पूर्वअट होती, याकडे सरकारने पूर्ण दुर्लक्ष केले

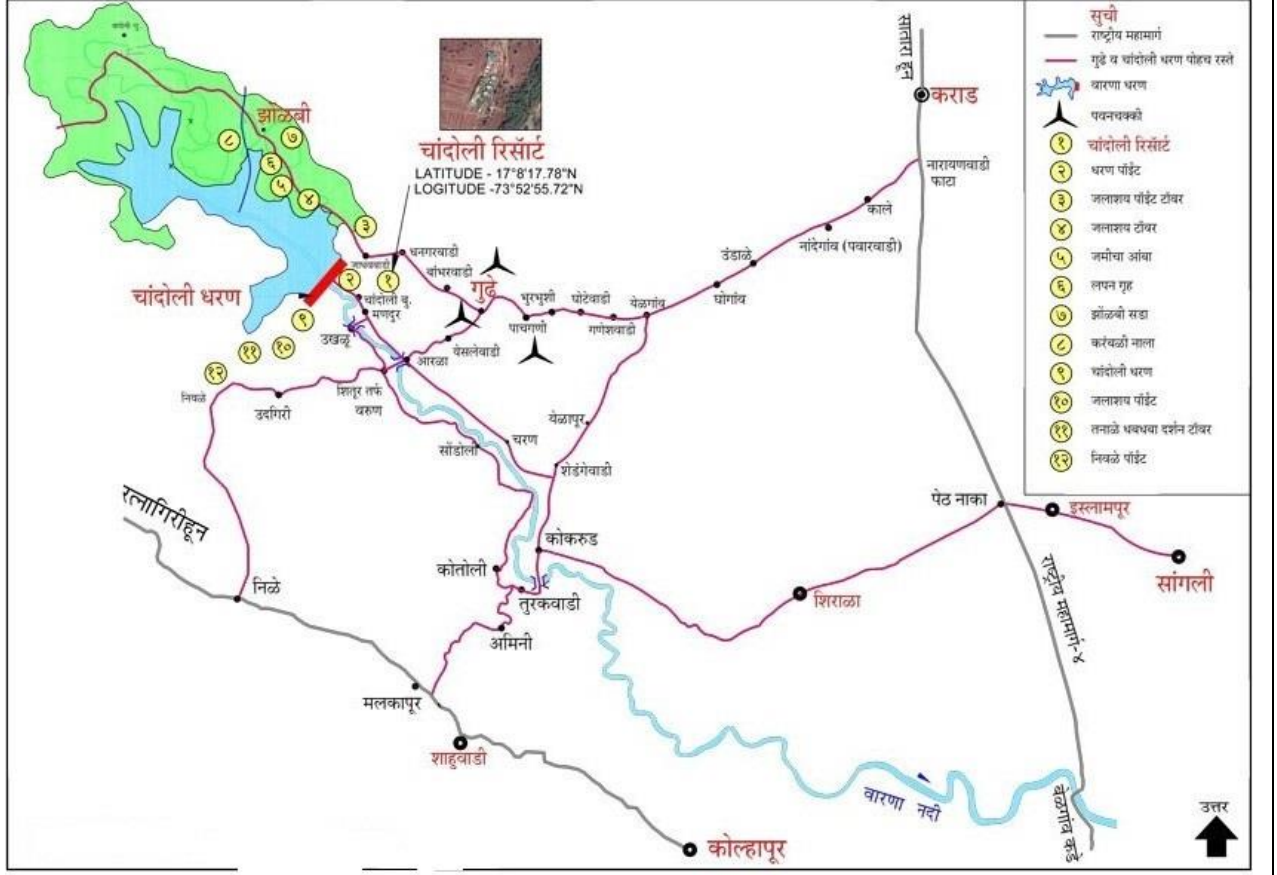
4.4 चांदोली धरण प्रकल्प: मदत, भरपाई व पुनर्वसन (Chandoli Dam Project)

वारणा नदी ही सांगली व कोल्हापूर जिल्ह्यांच्या सीमेवरून वाहणारी कृष्णा नदीची महत्त्वाची उपनदी आहे. या नदीचा उगम सह्याद्री पर्वतातील पथरपुंज पठाराजवळ प्रचितगडावर समुद्रसपाटीपासून ९१४ मीटर उंचीच्या प्रदेशात होतो.

चांदोली राष्ट्रीय उद्यानाजवळ चांदोली धरण आहे. हे जगातील पहिले मातीचे धरण असून हे धरण सिंचन आणि वीज निर्मितीसाठी बांधण्यात आले होते .1976 मध्ये काम सुरू करण्यात आले. शेजारीच एक छोटासा वीजनिर्मिती प्रकल्प असला तरी केवळ शेतीसाठी वापरला जातो. वारणा नदीवर चांदोली धरण हे धरण बांधले आहे जे सांगली आणि कोल्हापूर जिल्ह्यांच्या सीमारेषा बनवते.

चांदोली धरण प्रकल्प/ वारणा प्रकल्प वरदान

वारणा प्रकल्प कोल्हापूर, सांगली आणि काही प्रमाणात सातारा जिल्हा यांना वरदान ठरला आहे. शेतीचे एकरी उत्पन्न चौपटीने वाढल्याचे अभ्यासक सांगतात. वारणा-चांदोली प्रकल्पाच्या लाभ क्षेत्रात दोन डझनभर साखर कारखाने आहेत. खेरीज, ग्लुकोज कारखाना, अल्कोहोल प्रकल्प, गुन्हाळ प्रकल्प याचा गोडवा पसरला आहे. शेतीला व्यवसायाला जोडव्यवसाय असणारा दुग्ध व्यवसाय वाढल्याने येथे दुधाचा महापूर आला, वारणा, गोकुळ, राजारामबापू सारखे मोठे दूध संघ निर्माण झाले. यात तीन संघांचेच मिळून प्रतिदिनी २० लाखांवर लिटर दूध संकलन आहे. वारणा वीज प्रकल्पामुळे सोळा मेगावॅट वीजनिर्मिती झाले आहे. चांदोली धरणप्रकल्पामुळे शेती, व्यवसाय, शिक्षण, वीज, पर्यटन या क्षेत्रांचा चौफेर विकास झाला. पश्चिम महाराष्ट्रात विकासगंगा आणण्यात दोन्ही प्रकल्पाचे योगदान अतुल्य आहे.

भरपाई व पुनर्वसन:-

चांदोली धरण / वारणा प्रकल्पामुळे बुडीत क्षेत्रात सांगली जिल्ह्यातील १८ गावे व कोल्हापूर जिल्ह्यातील ९ अशी २७ गावे बाधित झाली आहेत. राज्य शासनाच्या म्हणण्यानुसार या २७ गावांतील लोकांचे पुनर्वसन झाले आहे. वारणा धरणाच्या पायाखाली वसाहतीसाठी ४७२२ हेक्टर क्षेत्र बाधित झाले आहे. यामध्ये कोल्हापूर जिल्ह्यातील २२७४ व सांगली जिल्ह्यातील ४७५२ असे ७ हजारांहून अधिक लोक विस्थापित झाले आहेत. चांदोली अभयारण्यामध्ये सांगली जिल्ह्यातील १९ गावे कोल्हापूर ९ गावे, सातारा ३ गावे व रत्नागिरी एक गाव अशी ३२ गावे अभयारण्यबाधित झाली आहेत. वारणा धरण प्रकल्पग्रस्त व चांदोली अभयारण्यग्रस्तांचे पुनर्वसन योग्य प्रकारे व पूर्ण झाले नाही, असे या धरणग्रस्त चळवळीतील नेत्यांचे म्हणणे आहे. दिवंगत नेते क्रांतिवीर नागनाथ नायकवडी यांच्यापासून

आता आंदोलनाची धुरा वाहणारे डॉ. भारत पाटणकर हेच सांगत आले आहेत. त्यांनी प्रकल्पबाधित लोकांच्या पुनर्वसनासाठी प्रदीर्घ लढा दिला. त्यातूनच इतर प्रकल्पाबाबत 'आधी पुनर्वसन नंतर धरण' अशी भूमिका त्यांनी घेणे भाग पडले.

प्र. 1) खालील प्रश्नांसाठी दिलेल्या पर्यायातून योग्य पर्याय निवडा.

1. कृष्णा नदीचा उगम कोणत्या ठिकाणी झालेला आहे
अ) महाबळेश्वर ब) सातारा क) पुणे ड) रायगड
2. कृष्णा नदी कोणत्या महासागरास मिळते
अ) अरबी समुद्र ब) बंगालचा उपसागर क) हिंदी महासागर ड) पॅसिफिक महासागर
3. गंगा नदीचा उगम कोणत्या ठिकाणी झाला आहे
अ) यमुनोत्री ब) गंगोत्री क) श्रीनगर ड) वाराणसी
4. फराक्का बॅरेज हे धरण भारतात कोणत्या नदीवर बांधले आहे
अ) भागीरथी ब) कृष्णा क) कोयना ड) पंचगंगा
5. सरदार सरोवर प्रकल्प कोणत्या नदीवर आहे
अ) नर्मदा ब) गंगा क) कृष्णा ड) कावेरी
6. सरदार सरोवर प्रकल्प / धरण हे जगातील कितव्या क्रमांकाचे आहे
अ) पहिल्या ब) दुसऱ्या क) तिसऱ्या ड) चौथ्या
7. सरदार सरोवर प्रकल्प विषय नर्मदा बचाव आंदोलन कोणत्या सामाजिक कार्यकर्त्यांनी केले
अ) मेघा पाटकर ब) बाबा आमटे क) अरुंधती रॉय ड) आमिर खान
8. फराक्का धरण कोणत्या राज्यात आहे
अ) उत्तर प्रदेश ब) बिहार क) झारखंड ड) पश्चिम बंगाल

शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर यांनी दिलेल्या Question Bank मधील प्रश्न

प्र. 1) खालील प्रश्नांसाठी दिलेल्या पर्यायातून योग्य पर्याय निवडा.

1. महाराष्ट्र, कर्नाटक व आंध्र प्रदेश या राज्यांमध्ये कोणत्या नदीच्या पाण्याच्या वाटपावरून वाद आहे?
अ) गंगा ब) कावेरी क) कृष्णा ड) सावित्री
2. गंगा नदी पाणी वाटप तटा कोणत्या देशात आहे?
अ) भारत व पाकिस्तान ब) भारत व चीन क) भारत व बांगलादेश ड) भारत व श्रीलंका

3. कोणत्या धरणाच्या बांधकामामुळे भारत व बांगलादेशात पाणी वाटपा विषयी वाद निर्माण झाला आहे?

अ) फराक्का ब) गंगापूर क) भाक्रा नांगल ड) सरदार सरोवर

4. सरदार सरोवर प्रकल्प कोणत्या राज्यात आहे?

अ) आंध्र प्रदेश ब) गुजरात क) पंजाब ड) कर्नाटक

5. सरदार सरोवर प्रकल्पाचा खालीलपकी कोणत्या राज्यास फायदा होणार नाही?

अ) महाराष्ट्र ब) गुजरात क) मध्य प्रदेश ड) कर्नाटक

6. चांदोली धरण कोणत्या नदीवर बांधले आहे?

अ) गोदावरी ब) कोयणा क) सावित्री ड) वारणा

प्र. 2) टिपा लिहा.

- 1) कृष्णा नदीचे महत्व
- 2) कृष्णा नदी पाणी विवाद न्यायाधिकरण
- 3) गंगा नदी पाणीवाटप वादाची कारणे
- 4) सरदार सरोवर प्रकल्पाची लाभक्षेत्रे व फायदे
- 5) सरदार सरोवर प्रकल्पग्रस्तांच्या समस्या व शासकीय सहाय्य
- 6) चांदोली धरण प्रकल्पाचे फायदे

प्रश्न प्र. 3) सविस्तर उत्तरे लिहा.

- 1) भारत व बांगलादेश यांमधील गंगा नदी पाणी वाटप वाद याविषयी चर्चा करा.
- 2) कृष्णा नदी पाणी वाटप वाद याविषयी चर्चा करा.
- 3) चांदोली धरण प्रकल्प व त्याच्याशी संबंधित समस्यांची चर्चा करा
- 4) सरदार सरोवर प्रकल्प व त्याच्याशी संबंधित समस्यांची चर्चा करा

संदर्भ ग्रंथ/ Reference book

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Krishna_Water_Disputes_Tribunal
2. <https://www.drishtiias.com/daily-news-analysis/krishna-water-dispute>
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Ganges_water_dispute

4. <https://www.loksatta.com/desh-videsh/sardar-sarovar-dam-project-10-things-to-know-1552353/>
5. <https://www.bytesofindia.com/newsdetails?NewsId=4772541563355220752>
6. <https://www.loksatta.com/kolhapur/varana-chadoli-project-sufferer-due-to-the-wind-power-project-akp-94-2093966/>
7. <https://chandoliresort.com/chandoli-dam/>
8. https://www.weeklysadhana.in/view_article/medha-patkar-on-sardar-sarovar
9. https://www.weeklysadhana.in/view_article/kumud-karkare-on-narmada-dam
10. <https://maharashtratimes.com/editorial/samwad/sardar-sarovar-dam/articleshow/60983713.cms>